

האוטופיה כסוגה בספרות ההשכלה: דברי ריבות ליצחק סאטאנוב

משה פלאי

סאטאנוב פירסם את 'דברי ריבות' בשנת 1793, כיצירה המסווגת הן בז'אנר הסיפורתי של הפולמוס הדתי והן בז'אנר של האוטופיה, העומד לפנינו לדיון. שילוב ז'אנרים סיפורתיים מקובל בסיפורת ההשכלה העברית וכן בסיפורת האוטופית. כמה מן האוטופיות -- כגון: 'אוטופיה', 'אטלנטיס החדשה' ו'עיר השמש' -- פותחות במסע למקומות רחוקים, וזיקה להן לסיפורת המסעות.²

סאטאנוב חיבר את 'דברי ריבות' כשהוא מונחה באופן כללי על-פי הדגם של 'הכוזרי', שעל ההדרתו שקד באותן שנים³. אך כסופר אוטופי, אין הוא יכול להסתפק רק בדגם של 'הכוזרי', המושתת על פולמוס, שעיקרו החלפת דעות, או בציון 'עובדת' התגירותם של בני-המלך גרידא. הניצחון האידיאלי של ימי-הביניים מתחלף עתה, בעידן ההשכלה, בעורך האמפירי-התועלתני בתחום המעשה. כאוטופיסט שואף סאטאנוב להתוות קווי-פעולה לעתיד לשם 'ישועות' את הפולמוס. השימוש בז'אנר הסיפורתי של האוטופיה מטיב לשרטט את קווי העתיד במסווה הבידיוני של ההווה או העבר, ומצייר מעין דרמטיזציה של "חברה אידיאלית בפעולה", על-פי מונחו של רוס [Ross] ⁴.

בחלק האוטופי של 'דברי ריבות' מעצב סאטאנוב את המלך-המתקן לא רק כמי שנושא את נס ההשכלה אלא כמי שמשלב את שאיפותיה של ההשכלה העברית והלככה עם עשה באותה ממלכה. הוא יוצא בהכרזה על הנהגת חופש הדת והמחשבה וחופש הביטוי בכל ממלכתו, ובמיוחד לגבי נתיניו היהודים, ומציע תוכנית אוטופית-חברתית לתיקון מצבם. חלק שני של האוטופיה מצוי בכרך ב' של 'דברי ריבות', העוסק בהתרחשויות של אחר הנהגת האוטופיה.

*

מעצם טיבעה וטיבה, מניחה האוטופיה, באופן גלוי או נרמז, השוואה בין החברה הדימונית המתוארת ובין סביבתו של המחבר. קיים, לדעת חוקר האוטופיה סובין [Suvin], מעין "דיאלוג סמוי... מכאן -- לשם". המבקר גארט [Garrett] כינה זאת "תרגיל בניגודיות"⁵.

אך הסופר העברי אינו סומך על הקורא שיערוך השוואה ביקורתית בין מצב נכסף לבין המציאות שבה הוא חי, שהיא בדרך כלל גם הסביבה שבה נכתבת האוטופיה. 'דברי ריבות' מספק הן את הביקורת על המצב הקיים בחברה היהודית בחלק של הפולמוס, והן את ההצעות לשינוי - בחלק של האוטופיה.

מיבנה דומה קיים ב'אוטופיה' לתומאס מור, בחלק א' -- ביקורת על החיים החברתיים באנגליה בראשית המאה הי"ז, ובחלק ב' -- תמונה אידיאלית באי הדימוני⁶.

על-פי המיבנה הכפול של 'דברי ריבות', המורכב -- כאמור -- הן מביקורת והן

מתיקונים, נקבע ציביונה האוטופי של היצירה העברית. חלק א' וחלק ב' שלובים זה בזה לא רק מבחינה אידיאית, אלא גם מבחינה סיפורתית [ואעמוד על כך בהמשך]. לאחר שהוכח למכר כי היהדות היא דת נ א ו ר ה, מתבקשת השאלה: מדוע היהודים נחותרים מאחרים. המחבר מעמיד את המכר בפני תימה מרכזית של ההשכלה העברית ו'דורש' ממנו להתמודד עימה. הפיתרון המיבדי ששם סאטאנוב בפי המכר הוא הפיתרון שהעיעה ההשכלה העברית ל'בעיה היהודית': תיקון היהודים ותיקון מצבם של היהודים. ההנחה היא, שבני הדת הנאורה יגיעו למימוש העידן האוטופי אם רק יאפשרו להם את התנאים החברתיים והתרבותיים הנאותים.

אחת התכונות הנדרשות מן האוטופיה היא מ י ק ו ס גיאוגראפי א פ ש ר י -- וכו' גם דימוני, מרוחק ואפילו בלתי-מתקבל, -- גם אם הינו 'שומקום' -- ובכלב שלא יהיה טראנסנדנטאלי⁷.

היצירה 'דברי ריבות' עונה על דרישה זו בהיותה מאותרת "באחת הממלכות ממלכות ארצות המערב" [ד', ע"א], בלא מתן שם, בניגוד לאוטופיות האירופיות 'אוטופיה', 'אטלנטיס החדשה' ו'עיר השמש' וכדומה]. העדר השם מרחיק את המקום, עושהו ערטילאי, אך עם זאת משאיר פתח להוסיף שם במיקום חדש. תיחום 'מערבי' מקרב את זירת ההתרחשות למקומה של ההשכלה העברית -- באירופה⁸.

גם מ י מ ד ה ז מ ו המוענה ליצירה גורם להרחקה: נמסר לקורא, כי התרחשות הסיפור -- ב'ימי קדם קדמתה" ... [ד', ע"א; על-פי ישעיהו כ"ג, ז']. המחבר ממקם איפוא את היצירה בעבר הרחוק, לפנינו מעשה שהיה; אוטופיה ש ה ת ר ח ש ה כבר בימי קדם... פירסומה על-ידי המחבר מבטא את הערגה לשיבה אל 'תור הזהב', עידן מקובל בקונוציה הסיפורתית של האוטופיה. מאידך גיסא, יש במינוח 'ימי קדם קדמתה' כדי ליצור מימד לגנדארי מרחיק....

שימוש זה בזמן מעורר את השאלה: משום-מה נדרש המחבר לתמונת העתיד בזמן ע ב ר ? המחבר העברי מתמודד כנראה בין הרצון ליצור תמונת עולם עתידה נכספת ובין הצורך לה ר א ו ת את א פ ש ר ו ת הגשמת העתיד. קיים איפוא מתח בין שאיפה א', המעדרת ביצירה שכולה בעתיד, לבין שאיפה ב', הנוטה לסיפור בזמן ע ב ר. המעדרת השימוש בקונוציה הסיפורתית בזמן עבר מעידה, כי האוטופיסט העברי דורש מן האוטופיה ל ה ר א ו ת את א פ ש ר ו ת ביצוע התמורות לשם יישומן בעתיד.

הדגם העברי של הז'אנר חייב כנראה להתמודד עם התפיסה היהודית של ה ע ת י ד ו ה א פ ש ר י, אשר אינה קיימת באוטופיה האירופית, שקרקע גידולה בנצרות. ההבטחות הכאומיות לעתיד טוב יותר, שהובטחו לכלל היהודי, 'תויקה' או 'קוטלגו', מתור ניסיון-הדורות או מתור הרגל, כ"הילכתא למשיחא". דהיינו: נושאים שעתידיים להתגשם רק באחרית הימים. היהודי קיווה "בכל יום שיבוא" המשיח, וההרגל הזה קבע אומנם תיקווה וציפייה בכל יום, אך מאידך גיסא קבע גם תחום של תיקוות וציפיות ש א י נ ו מתרחשות אלא במסגרת אירוע ניסי סגורי⁹. כל הסימנים מעידים, כי סאטאנוב תופס את האוטופיה ושואף להציגה ל א כיעד ש א י - א פ ש ר להגשמו, אלא להיפך, כאידיאל ה נ י ת ו להשגה¹⁰. עם זאת, עדיין מבטא סאטאנוב את תיקוות הגאולה החרדית המקובלת וכנראה צופה, שלאחר האוטופיה יבוא עידן משיחי, כמאמרו ב'דברי המעתיק': "כה יתן וכה יוסיף לתת חן העם הזה בעיני מלכי הארץ עד בנין אריאל" [ג', ע"ב]. המינוח "בנין אריאל" מעורפל במידת-מה, אך כוונת-המסר -- אם איננה בגדר מס-שפתיים -- לבניין בית-המיקדש בימות המשיח....

לנוכח תפיסה זו, חייב הסופר היהודי הכותב אוטופיה למקם אותה במסגרת

האוטופיה כסוגה בספרות ההשכלה

אפשרות שאינה ערטיקלית או ניסית, אלא אפשרות א פ ש ר י ת. אם להשתמש במונחו של סובין, הרי האוטופיה היא "הבלתי-אפשרי האפשרי"¹¹.

תבנית מחשבת האוטופיה הארכיטיפית של היהודי היא השבת 'עטרה ליושנה' או 'חדש ימינו כקדם' -- מושג שמשמעו לגבי המשכיל הוא חזרה לתקופת האוהר של היהדות, תקופה שהועמה מחמת הגלות... תפיסה זו היא אוליי שורשית יותר ביהדות מאשר מושג 'תור הזהב' היווני, בהיותה נחזרת באורח-קבע בתפילה. משום כך בחר סאטאנוב בתבנית יהודית זו -- והוא בונה מיבדה של תיקונים ש כ ב ר נ ע ש ו בעבר, שאינם בגדר אחרית-הימים והילכתא למשיחא, אלא עשויים לשמש דגם ריליוואנטי "בעיני מלכי הארץ" [ג', ע"ב].

*

מיבנה החלק האוטופי בכרך א' [להוציא את כרך ב' שיידון בנפרד] כולל אבחנת מצב והצעת תיקונים בארבעה תחומי-יסוד של חיי היהודים: בתחום יחסי-אנוש, הכלכלה, החינוך ומיבנה החברה.

בתחילה מאבחן האוטופיסט העברי, באמצעות המלך, את הסיבה העיקרית למצבם הנחות של היהודים כנובעת משינאת הנוצרים את היהודים. התיקון הראשון מצוי בתחום המערכת החברתית ויחסי-אנוש. המלך מציע להשכין את אהבת בני-האדם בין הנוצרים והיהודים כאחד. המינוח "אהבת ב"א [בני אדם]" מתייחס לסובלנות, שהיא "הצלחת המדינה בעזר העם זה מזה". הדיס של 'האמנה החברתית', המשמשת נר לרגליו, עשויים להישמע בדבריו אלה. כל אוטופיה רצינית -- מלמדנו מבקר הסיפור פריי [Frye] -- חייבת להניח תיאוריה כלשהי של אמנה [חברתית] ולוא רק כדי להסביר מה אינו כשורה במצב העניינים שאותו מנסה האוטופיה לשפר¹².

'תיקון הלבבות' האוטופי ייעשה באמצעות דרשותיהם של "חכמי הנוצרי" והיהודי" [מ"ז, ע"א]¹³. האוטופיסט מאמין בכוחו של השיכונע, בשיוויון כל בני-האדם, ובתיקווה שאדם הפועל לאור התבונה יהא מסוגל לתקן את מצבו.

בציור אוטופי קצר צופה הסופר העברי חיזיון בלתי רגיל בזמנו [אוליי על-פי הדגם של מנדלסון]. הוא מתאר בפירוט-כלשהו את שאיפת ההשכלה לאהבת הבריות ביישומה לחיי היומיום: "היהודים יראו אהבה לנוצרי" ויזמין איש את מכרו על שולחנו" [מ"ז, ע"א]. כסופרי השכלה אחרים, דורש המחבר מאחיו היהודים ל ה ש ת נ ו ת. הוא מאמין, כי היהודי חייב לשנות את עצמו תחילה, וכי שינוי היהודי ב ל ב ד יביא לשינוי היחס של הנוצרים כלפי היהודי¹⁴.

בעיקבות האב-תיקון למניעת אפליית היהודים, שמקורה בשינאה, מציע סאטאנוב במיסגרת תמונת האוטופיה שלו שני תיקוני-יסוד נוספים, שמטרתם לשלב את היהודים כאזרחים שווי-זכויות בחיי המדינה. הראשון בתחום הכלכלה: "עוני הרכוש", בלשונו. כדי להקל על היהודים הכורעים תחת עול הריבית הגבוהה והנשר, מציע סאטאנוב, באמצעות המלך, כי תיקרת הריבית תהיה על-פי חוק המדינה בגובה של שישה אחוזים [מ"ז, ע"א].

תיקון-יסוד שני הוא בתחום החינוך, ויעדו להסיר מעל היהודים את "עוני הדעת", בלשונו, "אשר הוא העדר הידיעה בכל דבר חכמת בינה" [מ"ז, ע"א]. החינוך האוטופי מובא כמערכת-חינוך מודרנית עניפה, שהמלך מעלה את עיקריה בלבד, שכן אינו מעוצב כפדגוג.

חשיבותו של החינוך כמכשיר לביצוע הריפורמות של ההשכלה -- ידועה ומקובלת. על-כן מובן משום-מה חיוני עניין החינוך באוטופיה. שהרי האוטופיה תלויה למעשה בחינוך לשם ביצועה, כפי שהדגיש המבקר פריי¹⁵. יצוין, כי

ענייני חינוך נידונים גם ביצירות אוטופיות אחרות, אף כי לא במידה מרובה. כעולה מדיונו של ראסל [Russell] 16.

תיקוני החינוך האוטופי של סאטאנוב נראים כמבוססים, בדרך כלל, על תוכנית התיקונים של ויזל ב'דברי שלום ואמת' 17. אף יש בהם גם מרוח הריפורמות החינוכיות שהועלו באותה תקופה על-ידי הפיכאנתרופיניזם 18, ושנידונו גם ב'המסאף' 19. מעויה בהם החלוקה היסודית ללימודי-קודש וללימודי-חול הקיימת במישנתו של ויזל. ואף פירוט מיקצועות-המישנה במסגרת לימודי-הקודש תואם את הצעותיו של ויזל [מ"ז, ע"א]. החינוך האוטופי נאמן לרוח דרישות התיקונים של המשכילים העבריים ויזל, אייכל ומורפורגו 20 בדבר הדגשת לימוד התנ"ך, הוראת עברית ודיקדוק, ולימוד המוסר ועיקרי הדת בשיטה מסודרת.

לימודי-החול באוטופיה החינוכית מחולקים לשתי קטיגוריות עיקריות; האחת: לשונות העמים והשני: המיקצועות המדויקים -- חשבון, הנדסה, גיאוגרפיה, אסטרונומיה ולימודי טבע. כך כולל האוטופיסט העברי את רוב המיקצועות בלימודי-החול שהועשו תחילה על-ידי ויזל 21 -- אף כי בחלוקה שונה מעט.

תוכנית לימודים המבוססת על שילוב מ ל א בין לימודי-קודש וחול הייתה 'אוטופית' לגבי החינוך היהודי בזמנו, אף כי היו תופעות בודדות של הוספת לימודי-חול בחינוך היהודי. המתקן מציע תיקונים גם במיבנה בית-הספר, אך חידושו נראים סכימאטיים, סתמיים ומכלילים -- כצו של מלך ולא של שר-החינוך שלו. וכה דבריו: "בכל עיר ועיר יעמידו להם שלשה מלמדים". תוכנית-הלימודים הזאת תלמד ב"שלוש משמרות" בכל יום [מ"ז, ע"א].

החינוך היסודי באוטופיה העברית ימשך עשר שנים, ובתומו ייערכו בחינות -- חידוש פדגוגי הנזכר גם אצל ויזל 22 -- ועל-פיהן יוחלט אם התלמיד ימשיך את לימודיו במגמה עיונית, או בלימוד אומנויות. המגמה השנייה מציינת את נושא הפרודוקטיוויות, המופיע בדרישות ההשכלה, ומתורגם כאן לכשון האוטופיה ולמישור החינוכי. כוויזל ומורפורגו 23, כולל האוטופיסט מלאכות הנערכות לחברה על-מנת שיהא היהודי מועיל לבריות. בין המלאכות מונה המלך-המתקן עבודת-אדמה, וכן מיסחר [מ"ז, ע"ב].

ברור, שתוכנית התיקונים האוטופית שואפת ליותר מאשר הנהגת ריפורמה חינוכית, שעמדה לנגד עיניהם של ויזל, אייכל ומורפורגו. האוטופיה שואפת לשנות את המיבנה הכלכלי של היהודים, ולעשותם פרודוקטיוויים באמצעות לימוד מלאכות.

יתר על כן; האוטופיה של סאטאנוב שואפת לארגן מחדש את כל מיבנה החברה היהודית. האוטופיסט העברי צופה את חלוקת החברה היהודית לשלושה, חלוקה השונה מאז ב'אוטופיה' לתומאס מור (שהיא קומונאלית מיסודה): א. חכמים וסופרים, מלומדים, אנשי מדע, "יודעי חקי ה'", מהנדסים, רופאים ומומחי מחצבים. אנשי כת זו יהיו פטורים ממס 24; ב. בעלי-מלאכה, סוחרים, חנוונים, רוכלים, בנקאים, ימאי-מיסחר, ובעלי קרקעות. הלכו ישלמו מס למלך ככל האזרחים בקבוצה זו [מ"ז, ע"ב]. ג. עובדי-אדמה, גננים וכורמים, ועובדי-מחצבים, שיקבלו תמיכה מן המלך וישלמו לבעלי הקרקעות דמי חכירה [מ"ח, ע"א].

כדי לעשותם אזרחים שווי-זכויות ושווי-חובות כאחד, חוזה המתקן העברי את גיוסם של היהודים לצבא המלך בעת מלחמה, בעיתות שלום, יגוייס רק דור שלישי לצבא-הקבע ויוקפד על שמירת חוקי הדת היהודית [מ"ח, ע"א].

עניין מיוחד לאוטופיסט בהנהגה היהודית. לא לפלא איפוא שראשי העם ייקבעו

האוטופיה כסוגה בספרות ההשכלה

מתוך הקבוצה הראשונה של החכמים והסופרים [מ"ח, ע"א]. המנהיגות הרוחנית של היהודים נקבעת על-פי קריטריונים חדשים שההשכלה ביקשה להפעילם לשם שינוי דמות הרב בישראל. הקריטריונים הללו הם: השכלה כללית, לשונות ומדעים -- והם נדרשים מ כ ל ההנהגה היהודית [ראשים מורים ודורשי" --מ"ז, ע"א].

מערכת המישפט היהודית תהיה אוטונומית, אך לא יהיה זה השיפוט הרבני המסורתי, שלו התנגדו המשכילים. תהיה אפשרות לערער על החלטת הרב-הדיין לפני שופטי העיר. כל יהודי מתאים יוכל להיבחר כשופט או לכל מישרה ציבורית אחרת.

מבחינת המיבנה הפנימי של ההכילה מחלק האוטופיסט את היהודים למישפחות, חלוקה הנמצאת גם אצל מור²⁵, ונותן לכל מישפחה חניכתה [מ"ח, ע"א], כאות לשוויון זכויותיהם עם כל האזרחים האחרים.

בסיכומו של דבר קובע המלך את שיווי-הזכויות כחוק בכל ממלכתו. באוטופיה העברית אין כל הבדל בין יהודים ונוצרים להוציא הבדלים מובנים מאליהם בחוקי הדת, שאינם משפיעים לטובה או לרעה על המעמד המדיני או החברתי של מקיימיהם. המלך מכריז חגיגת את הסיסמה המשכילית: "כי כמונו כמוהם בני מין אנושי אחד" [מ"ח, ע"א], ברוח סיסמאות דומות של סאטאנוב²⁶.

האוטופיה העברית חוזה את התיקונים בתוקף ע ו. המלך גוזר ועם תום דבריו הוא מצווה על שר-צבאו, המשתתף בוויכוח, לבצע את התיקונים [מ"ח, ע"א]. סיגנון זה של ה ו ר א ה, הנמסרת בתוקף צו המלך, משווה נימה אוטוריטטיבית, מצווה, להצעות ההשכלה, המועברות באמצעות הוראותיו-תיקוניו של המלך, על-דרך: כזה ראה וחדש.

ניתן איפוא לומר, כי האוטופיה העברית שונה מרעותה האירופית בכך שהאוטופיה האירופית מתארת מ ע י א ו ת ומעבירה מסר צפון לקורא, בעוד שחזונה של האוטופיה העברית נמסר כמעין פקודה: כך יש לעשות. סיגנון אוטופי זה מעיד על הוור-רוחה של ההשכלה העברית ותלותה בסמכות פוליטית חיצונית.

הסופר העברי מודע למעמדם החברתי הנחות של היהודים ולמצבם המדיני הפאסיווי במציאות האירופית, ועל-כן בחר להשתמש בסמכותו של המלך כדי להציע את תוכניתו האוטופית. נהיר לו שאפילו במישור האוטופיה האידיאלית, רק השילטון הפוליטי של המדינה שבה חיים היהודים יוכל להביא לשינויים בחייהם.

לשון הצו מעוררת עניין נוסף: שלא כבאוטופיות האירופיות, התיקונים ב'דברי ריבות' נמסרים בזמן עתיד הנמשך והולך, כגון: "יתחילו", "ישתדלו", "ידרשו"... שימוש בזמן עתיד עשוי להתקבל הו כתיאור ריאליה נמשכת והולכת והו כצו שיש להימון.

אך נימת הצו אינה נשמרת לכל אורך החלק האוטופי. ניכריות אליה נימה נוספת הנדרשת למתן הסברים והצדקות לתיקונים. שימוש דומה מצינו בז'אנר של האוטופיה האירופית²⁷. נטייה זו מתאימה יותר לסופר היהודי מאשר לדמות המלך, וכנראה שהראשון גבר על השני [מ"ז, ע"א].

אוירת המציאות הממשית באוטופיה העברית נוצרת על-ידי פירוט וריבוי מידע המעבים את הריאליה. כך, למשל, מפרט המתקן את מיקצועות החינוך שיימדו בבתי-הספר האוטופיים, או את לימודי האומנויות, חלוקת החברה ותיפקודה ועוד. בזאת מעוצב מצב, שעל-פי הקונונציה הסיפרותית של האוטופיה מראה את התוכניות במימושן.

הנימה הכללית השוררת בחלק האוטופי של 'דברי ריבות' [כרך א'] אינה ניראטיבית אלא היא מטיפה ומלמדת, כרבות מן האוטופיות²⁸.

הפולמוס הדתי, ברובו של 'דברי ריבות', מתקיים כדיאלוג ועימות, כמעין 'דרמה של דעות', או דיאלוג דרמטי. איפיון הדמויות נעשה באמצעות דיבורן ועמדתן בשאלות הנדונות. החלק האוטופי בכרך א' מוצג כמונולוג של המלך, או אם להשתמש במונחו של סורטז [Surtz]: "דיאלוג מכיוון אחד"²⁹. הדיאלוג-בן-הקול-האחד הוא ה מ ש ך ך לדיאלוג ולפולמוס, וכך הוא משתזר מבחינה סיפרותית ואידיאית במארג הדרמה. אך סאטאנוב בחר לעצב את החלק האוטופי כמונולוג כדי ש ל א ל ה מ ש ך י ך ב נ י מ ת הפולמוס. האוטופיסט העברי, כזולתו האירופי, אינו מותר אפשרות ל ע ר ע ר על תיקוני האוטופיה.

*

מהותם של התיקונים אומרת: דורשני. רוב התיקונים המוצעים הם במיסגרת המוסדות הקיימים. דהיינו: האוטופיה אינה מדמה לעצמה מהפך ש ל ם³⁰. האוטופיסט נזקק לשירותיו הטובים של המיסד הקיים. מבחינה זו אין האוטופיה היהודית צופה את המישטר היהודי ה א י ד י א ל י, אלא היא מקבלת את הגלות כנתון שאין לשנותו -- אף לא באוטופיה. מסתבר שאפילו האוטופיסט היה אסור לזיקי זמנו וכבול למיסגרת החברה ולאורח מחשבתה, ולא יכול --או לא ה ע ז-- לחגוג ממנה. הצד האירוני הוא, שבחירת המקום 'שומקום' --אוטופיה-- היא באירופה עצמה, תחת שילטון מלכי החסד -- ולא במציאות יהודית אוטונומית, שהאוטופיסט יכול היה להעלות בדימוינו....

האוטופיה המתוארת היא בדרך כלל סטאטית ואינה גמישה דיה כדי להציע אפשרות כלשהי לשינוי³¹. האוטופיה אינה מעלה על הדעת את העורך בריפורמה ש ל א ח ר הנהגת האוטופיה, אך סאטאנוב מספק צד חידוש באוטופיה העברית בהביאו כעין 'המשך' לתיקוני האוטופיה היסודיים -- בכרך ב' של 'דברי ריבות'. כתוצאה מן התיקונים האוטופיים חיים המלך ועמו בשלום ובשלווה שלימה, במעין הארמוניה של אחרית הימים. בהמשך הסיפור הרתה המלכה וילדה שני בנים [ח"ב: ג', ע"א]. כרך ב' של האוטופיה עוסק בסיפור קורותיהם: בני-המלך מקבלים על עצמם את עול היהדות, ושניהם לומדים את דתם החדשה. האחד לומד את היהדות המסורתית והשני לומד את היהדות המשכילית. האוטופיה ש ל א ח ר האוטופיה מצטיירת כתמונה של לימוד אידיאלי של היהדות, תמונה זו נראית כתירגום המשכילי של תמונת הצדיקים בגן-העדן, היושבים ולומדים תורה, כפי שעוצבו במידרש.

תפיסת התיקונים האוטופיים מעוצבת ב'דברי ריבות' באמצעות מיטאפורה מרכזית, המלווה גם יצירות אחרות של סאטאנוב. לפיה מאופיין המלך-המתקן כרופא: "ויתנהג עמם כמנהג הרופא עם הילד ברפואתו..." [מג, ע"ב; וכן: ל"ט, ע"א, מ', ע"א]. ייעודה של האוטופיה היהודית על-פי סאטאנוב הוא לרפא את חוליי העם היהודי--וזה מושג-יסוד בהשכלה העברית. המשכיל הוא "הרופא המוסרי"³².

מיטאפורת הרופא שכוּבה במיבנה הכפול של 'דברי ריבות' שהועלתה לעיל. כפי שהראיתי, קיימת זיקת-גומלין א י ד י א י ת בין הפולמוס הדתי בחלק הראשון לבין האוטופיה בחלק השני של כרך א'. אך בנוסף להיבט האידיאלי השכילי הסופר העברי לחשל את המיבנה גם מבחינה סיפרותית ולכבד את חלקי הסיפור השייכים לז'אנרים סיפרותיים שונים לכלל חטיבה אחת. הוא עושה זאת על-ידי איזכור נושאים זהים ושימוש במיטאפורות זהות, כמיטאפורת הרופא, בשני החלקים [מ"ג, ע"ב]. כמה מן התיקונים נקבעים בגזירת המלך כבר בחלק הביקורת -- עוד ל פ נ י המעבר לחלק של האוטופיה [מ"ו, ע"א]. עוניים של היהודים והריבית

הקצועה האוכלת בהם מובאים בחלק הדיונים והביקורת [מ"ד, ע"א]; ואילו בחלק האוטופי של היצירה מוצע תיקון למעב זה [מ"ז, ע"א]. שינאת הדת מוזכרת כאחראית להיסטוריה העקובה מדם בפולמוס [ל"ח, ע"ב] וגם בתיקונים [מ"ז, ע"א]. קיים איפוא קשר בין שני חלקי היצירה.

*

האוטופיסט העברי, כרעו האירופי, לוקה בנאיביות יתירה ותולה אמונו רב מדאי באפשרות של חברה מושלמת. הוא מאמין שכל החוליים ייפתרו על-ידי תרופה אחת, ובדרך כלל אינו נותן ליבו למאבק הקשה ולתהליך המסובך העפויים בדרך להגשמת האוטופיה³³. אך בעצם הכתיבה האוטופית הריהו מ ע ז לעצב את דמות העתיד מתוך כוונה לשנות את ההווה. הוא מאמין, כאימרתו של ויקטור הוגו, שהאוטופיה של היום היא האמת של המחר.³⁴

הז'אנר הסיפורתי של האוטופיה הוא בלא-ספק אחד הז'אנרים החשובים והריליואנטיים ביותר של תקופת ההשכלה הראשונה, שתרם את חלקו, כסוגות האחרות, לפיתוחה של הפרוזה העברית לקראת הרומן והסיפור הקצר, ועם זאת סלך דרך לתמורות בחברה היהודית.

הערות

- 1 ראה מאמרי על הפולמוס הדתי: בדברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ג' (תשמ"ו); (1987), *Hebrew Studies*, 28; הדואר, ס"א (י"ב, י"ג, י"ד, תשמ"ב). הדואר, ס"ה (א, תשמ"ו). והפרק "השימוש בז'אנר של הפולמוס הדתי להפצת ההשכלה" בסיפרי במאבקי תמורה (תל-אביב, תשמ"ח), עמ' 129-139.
- 2 אוטופיה לתומאס מור, *אטלנטיס החדשה* לבייקון וכן *עיר השמש* לקמפנילה פותחים בהפלגה. רוב המסעות הדימיוניים והאוטופיות בתקופה הקדומה וברנסאנס היו שלובים; ראה P.B. Gove, *The Imaginary Voyage in Prose Fiction* (New York, 1975), עמ' 87.
- 3 ראה דיוני על זיקת שני החיבורים בסיפרי במאבקי תמורה, עמ' 136-137. כן ראה הכוזרי (ברלין, תקנ"ה).
- 4 Harry Ross, *Utopias Old and New* (London, 1938), עמ' 13; וכן D.V.K. Raghavacharyulu, *Utopia: The Quest and the Crisis*; (Waltair, 1964), עמ' 3 (האוטופיה כדרמטיזאציה).
- 5 Darko Suvin, "The River-Side Trees, or SF & Utopia: Degrees of Kinship," *The Minnesota Review*, II-III (Spring-Fall, 1974), עמ' 108.
- 6 J.C. Garrett, *Utopias in Literature since the Romantic Period* (Christchurch, 1969), עמ' 9.
- 7 Robert C. Elliott, *The Shape of Utopia [-] Studies in a Literary Genre* (Chicago, 1970), עמ' 30-31.
- 8 Lyman Tower Sargent, "Utopia -- the Problem of Definition," *Extrapolation*, XVI (1, December, 1974), עמ' 138.
- 9 בחלק ב' מוזכרת העיר 'אורבינא' "אשר בארומה המדינה" [ח"ב: י"ז, ע"ב]. מיספרי העמודים בסוגריים מרובעים בגוף המאמר מתייחסים למיספרי העמודים של דברי ריבות, ח"א (ברלין, תקנ"ג); הערות המתייחסות לח"ב יצויינו כך.
- 9 השווה עמדתו של יודקה ב"הדרשה" לחיים הז, חתני פרס ישראל -- מבחר סיפורים, בעריכת הלל ברזק (ישראל, 1970), עמ' 33.
- 10 סובין, במאמרו הנזכר בהערה 5, עמ' 114, דן בשאלה אם האוטופיה חייבת לכלול אפשרות של התממשות, או להיפך חייבת של א תוכל להתממש.
- 11 Darko Suvin, "Defining the Literary Genre of Utopia: Some Historical Semantics, Some Genology, A Proposal and A Plea," *Studies in the Literary Imagination*, VI (2, Fall 1973), p. 126

- זה זהה עם פרק ג' בשם זה בסיפרו *Metamorphoses of Science Fiction* (New Haven, 1979), עמ' 34: "Utopia is a possible impossible".
- 12 Northrop Frye, "Varieties of Literary Utopias" -- בספר *Utopias and Utopian Thought*, Frank E. Manuel, Editor (Boston, 1966), עמ' 38.
- 13 הטפה להבנה בין בני-האדם וקריאה לסובלנות מעויות בכתביו האחרים של סאטאנוב. עיין בפרק על סאטאנוב בסיפרי *The Age of Haskalah* (Leiden, 1979), עמ' 162, וכן בסיפרי **במאבקי תמורה**, עמ' 119.
- 14 ראה בסיפרי **במאבקי תמורה**, עמ' 18.
- 15 במאמרו הנ"ל בהערה 12, עמ' 37.
- 16 Frances Theresa Russell, *Touring Utopia* (New York, 1932), עמ' 86.
- 17 נפתלי הירץ ויזל, **דברי שלום ואמת** ([ברליון, תקמ"ב]). אף כי בדיקת המקורות הטקסטואליים לא העלתה כל זיקה טקסטואלית או לשונית מהותית, אלא זיקה כ ל ל י ת אשר עשויה להעיד על מגמת התיקונים בחינוך בכלל. ניצה לואנסטין, בחיבור כתואר שני על **דברי ריבות**, מניחה, כי דמותו ותיקונו של יוסף השני השפיעו על סאטאנוב בדברי **ריבות**. ראה: **יצחק סטנוב וחלקו בתחיית הספרות העברית החדשה**, (אוניברסיטת ויטוטרסראנד, יוהנסבורג, 1977), עמ' 9, 56. לא מעאתי דבר באיפיון המלך או בפולמוס שירמוז על תיקוני יוסף השני. נחמה זלר-ברסון מוצאת זיקה בין הצעותיו של קריסטיאן דוהם ותיקונו של סאטאנוב וכן השפעות של מנדלסון ["Isaac Satanow an Epitome of an Era," *Leo Baeck Institute Year Book*, XXV (1980), עמ' 89, 93].
- 18 א.ע. סימון, "הפילאנתרופיניזם הפדגוגי והחינוך היהודי", **ספר היובל לכבוד מרדכי מנחם קפלן למלאת לו שבעים שנה**, חלק עברי (ניו-יורק, תשי"ג), קמ"ט-קפ"ז; מרדכי אליאב, **החינוך היהודי בגרמניה**, (ירושלים, תשכ"א), עמ' 50; עבי הורצווייל, "המפנה בחינוך היהודי בתקופת ההשכלה", **כיוונים בחינוך היהודי** (תל-אביב, תשמ"א), עמ' 19.
- 19 עמח עמריו, **המאסף, כתב-העת המודרני הראשון בעברית** (תל-אביב, תשמ"ח).
- 20 [יצחק אייכל], **שפת אמת** (קניוסברג, תקמ"ב), חוברת בת י"א עמ' ובה דרישות לריפורמה חינוכית; אליה מורפורגו, "מכתב מאליהו", **המאסף**, ג' (תקמ"ו), עמ' ס"ו-ע"ח.
- 21 ויזל, **דש"ו**, עמ' 4-5 [לפי מיספורי].
- 22 **דש"ו**, עמ' 34.
- 23 **דש"ו**, עמ' 34; **המאסף**, ג', ע"ג.
- 24 **באוטופיה של תומאס מור** הם פטורים ממלאכת כפיים. ראה: Thomas More, *Utopia*, Edward Surtz, S.J., Editor (New Haven, 1964), עמ' 73; חלוקתו של מור מתבססת על החקלאות כמיקצוע חובה על כל אזרחי אוטופיה.
- 25 **אוטופיה**, עמ' 75.
- 26 השווה: **משכי אסף**, ב' (ברליון, תקנ"ב), מ"ז, ע"א, פרק מ"ב, פס' ו-ז.
- 27 לאו-דווקה המוקדמת: אצל Bellamy, על-פי רוט, עמ' 12.
- 28 הנטייה להטיף וללמד ולא לעייר ולתאר באופן דרמטי הובחנה על-ידי רוט [בסיפרו, עמ' 12] באוטופיה *Christianapolis* (1619) ל-Andreae ובאחרות.
- 29 "one-sided dialogue", בהקדמתו למהדורת **אוטופיה**: Edward Surtz, S.J., "Dramatic Technique, Characterization, and Setting," *The Complete Works of St. Thomas More*, IV (New Haven, 1963), עמ' cxxxix.
- 30 ראה אליוט, עמ' 49.
- 31 פריי, עמ' 31.
- 32 דנתי בזה בסיפרי **במאבקי תמורה**, עמ' 116, 123. ועיין במאמרו של ש. פיינר על אייכל בציון, 52 (4, 1987), עמ' 447.
- 33 שורטר, עמ' 5, 12.
- 34 Martin G. Plattel, *Utopian and Critical Thinking* (Pittsburgh, 1972), עמ' 33.
- המאמר נסדר במחשב ונדפס באות שעוצבה בידי המחבר